

Tegelfries met papegaaien naar ontwerp van
H. Bonnerot voor Gilliot & Cie, ca. 1911.
(Foto KBS – Collectie Roberto Pozzo)

XIII

Kiezen is verliezen?

De Pozzo-collectie, een internationale referentieverzameling voor de Belgische keramische wandtegelpductie 1880-1940

Mario Baeck

Kiezen is verliezen, leert ons de volkswijsheid, maar in het huidige erfgoed- en museumlandschap geldt een beetje het tegenovergestelde. Een goede collectie, zo wordt ons al een tijd voorgehouden, steunt op een degelijk collectiebeleidsplan waarin niet alleen nagedacht wordt over verzamelen en waarderen, maar ook over selecteren en afstoten, vier aandachtspunten die samen als noodzakelijk worden gezien voor een goed verzamelbeleid.¹

¹ Zie <http://www.depotwijzer.be/collectie-planning> (1 februari 2018).

Kiezen in de betekenis van selecteren is in deze tijd van 'ontzamelen' – een woord en een achterliggende praktijk die vooral in Nederland hoog op de agenda zijn gezet² – in de ogen van beleidsmakers dus eerder winnen. Betekent dit dan, dat het verzamelen zonder te selecteren op basis van vooraf bepaalde, goed overwogen esthetische, technische, wetenschappelijke of andere criteria automatisch leidt tot een minder waardevolle verzameling? Ik ben ondertussen zeker van niet. De collectie van het Gilliot en Roelants Tegelmuseum en vooral de recent erin opgenomen Pozzo-tegelcollectie – twee verzamelingen die grotendeels door toeval gestuurd zijn opgebouwd – bewijzen ons vandaag het tegendeel.

- 2 Zie http://wiki.collectiewijzer.nl/index.php/Hoofdmotieven_voor_afstoting (1 februari 2018), met een opsomming van enkele 'goede' redenen voor selecteren en afstoten van collectiestukken.

bewust niet selecteren levert ook duidelijke winst op. Het doet ons dingen zien die we in uitgebalanceerde collecties meestal niet kunnen terugvinden

Bewust niet selecteren levert ook duidelijke winst op. Het doet ons dingen zien die we in uitgebalanceerde collecties meestal niet kunnen terugvinden. De ongeselecteerde overvloed, de aanwezigheid van het niet weggegooid lelijke, mislukte en beschadigde, biedt ons namelijk ruime mogelijkheden tot vergelijking en levert inzichten op die we anders moeilijk zouden kunnen verwerven. Niet kiezen is dus soms ook winnen. Ik maak dat duidelijk door eerst wat dieper in te gaan op de collectie van het Gilliot en Roelants Tegelmuseum en daarna meer uitvoerig op de Pozzo-collectie zelf.

Het Gilliot & Roelants Tegelmuseum in Hemiksem

Het Gilliot en Roelants Tegelmuseum in Hemiksem, gevestigd in de gebouwen van de voormalige, door de Cisterciënzers rond 1246 opgerichte Sint-Bernardusabdij, is een gemeentelijk museum met een voor België unieke collectie.³ In enkele benedenzalen van de abdij kan het publiek kennis maken met een omvangrijk ensemble van keramiekpanelen, vloer- en wandtegels, ontwerpen, foto's, documenten, gietvormen en ook enkele machines uit de voormalige, in Hemiksem gevestigde, keramische vloer- en wandtegelfabriek S.A. *Manufactures Céramiques d'Hémixem, Gilliot et Cie*, actief van 1898 tot 1978 en lang de grootste tegelfabriek op het Europese vasteland.⁴

Het grootste deel van de collectie is bij de sluiting van de fabriek uit de te ontruimen gebouwen door een groep enthousiaste heemkundigen en industrieel erfgoedliefhebbers van vernietiging of verkoop en verspreiding gered. De aanwezige, vaak monumentale tegeltableaus zijn afkomstig uit de vroegere toonzaal van de fabriek. Dat verklaart hun hoge esthetische en technische kwaliteit. Tegelijkertijd verklaart dit de afwezigheid van een goed overzicht van de standaardproductie over de jaren heen en van belangrijke realisaties uit de periode voor 1914, omdat dergelijke stukken bij de ontruiming van de fabriek niet bijgehouden of al lang uit de mode waren en dus niet meer in de fabriek aanwezig. De samenstelling van de museumcollectie is

- 3 Zie Mario Baeck, 'Roelantsmuseum in Hemiksem. Een uniek tegelmuseum', *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen. Kunst- en erfgoedtijdschrift*, 46:1 (2008) 14-17 en <http://gilliottegelmuseum.be/> (1 februari 2018).
- 4 Over deze firma: M. Baeck, *Schoonheid uit klei en cement. Vloer en wandtegels in de provincie Antwerpen* (Antwerpen 2008); M. Baeck, 'Manufactures Céramiques d'Hémixem Gilliot & Cie, Hemiksem. Manufactures Céramiques d'Hémixem Gilliot & Cie, Hemiksem', in: M. Baeck e.a., *Belgische art deco keramiek. Céramiques de l'Art Déco en Belgique* (Torhout/Andenne 2011) 62-70 en M. Baeck, 'Zwoegen voor schoonheid. Arbeid in de keramische vloer- en wandtegelfabriek Gilliot & Cie Hemiksem 1897-1978', in: T. Oost en H. van Royen (red.), *Vrouwen en kinderen eerst! Sociale aspecten van de baksteennijverheid in Vlaanderen. Bijdragen van het tweede baksteencongres, gehouden op 21 en 22 oktober 2011 in Congrescentrum De Pitte, Provinciaal Recreatiedomein De Schorre, Boom* (Antwerpen 2012) 170-203.

dus in sterke mate een afspiegeling van de "natuurlijke selectie" zoals die zich afspeelt binnen een commercieel bedrijf. Geen bewuste selectie dus, maar daarom niet minder interessant.

De museumruimte met originele tegelpers. (Foto M. Baeck)

In de naam van het gemeentelijk museum wordt terecht verwezen naar Joseph Roelants (1881-1962), de belangrijkste ontwerper van deze fabriek. Roelants was er vanaf 1919 tot 1957 artistiek actief. Zijn omvangrijke oeuvre is in binnen- en buitenland terug te vinden. De indrukwekkende reeks van vaak monumentale tegelpanelen die in het museum is samengebracht, getuigt van zijn enorme stijlsoepelheid en hoge technische vakbekwaamheid. Naast werk van Roelants zijn er ook enkele grotere panelen van begaafde medewerkers als Karel Hadermann (1897-1955) en de latere hoofdontwerpers Ignace Verwilghen (1925-1996) en Sonja Leemans (*1943) te zien.

Het geheel toont zowel de technische virtuositeit van de genoemde ontwerpers en onder hun toezicht werkende uitvoerders als de veelzijdigheid van toepassingsmogelijkheden van Gilliottegels. Naast ontwerpen voor woonkamers en salons, winkelpuizen en -inrichtingen, badkamers en zwembaden ontbreken ook religieuze toepassingen niet.

Sinds de opening van het museum in 1988 is de collectie lang enkel beperkt verrijkt door giften en een enkele aankoop, onder meer van een omvangrijk ensemble van originele ontwerpen, kartons en ponsieven – of doorslagtekeningen – die voor de realisatie van tegelpanelen in binnen- en buitenland nodig waren. Pas vanaf 2009 – na de oprichting van een apart beheers-

orgaan – is de collectie iets explicieter aangevuld door meer gerichte aankopen. Daarbij zijn enkel die stukken gekocht die binnen het bescheiden aankoopbedrag betaalbaar waren en die bovendien telkens de collectie aantoonbaar inhoudelijk versterkten of diversifieerden. Hoofddoel was en is daarbij te trachten bestaande lacunes op te vullen zodat op termijn een vollediger beeld van de totale productie kan gegeven worden. Maar hierbij is men natuurlijk sterk afhankelijk, niet alleen van de vraagprijs, maar ook van het aanbod. Niet alles wat men zich voor de collectie zou wensen, is immers zomaar beschikbaar.

Een luxueuze tegellambriserung uit de periode voor 1929 met een typische schouw-mantel uit de jaren 1930. (Foto collectie Gilliot- & Roelants Tegelmuseum)

Het unieke van de museumcollectie ligt in de nauwe band met de Gilliot-fabriek, waarvan ook nog diverse restanten – voormalige burelen, directeurs- en medewerkerswoningen, industriële productiehallen – in de omgeving van de abdij te zien zijn. Een gelijkaardige bedrijfscollectie van keramische tegels in deze omvang en kwaliteit is niet alleen nergens anders in België bewaard, ze is ook in het buitenland zeldzaam.

Bovendien zorgt de context van de Rupelstreek voor een interessante versterking van de initiatieven rond de baksteenproductie.⁵ De Gilliot-collectie verbreedt immers de kennis over het gebruik van het natuurlijk materiaal klei voor baksteen en dakpannen naar andere meer hoogwaardige keramiekvormen en industrieel design en illustreert dus op een perfecte manier het bijzondere van het streekeigene – iets wat binnen de heemkunde, sinds het ontstaan ervan, centraal staat. Tenslotte is de collectie door de grote exportactiviteiten van Gilliot ook internationaal van belang. Het bedrijf leverde namelijk niet alleen grote hoeveelheden tegels in de rest van Europa, maar ook in diverse landen in Latijns-Amerika en Azië.

Dank zij een versterking van de publiekswerking, onder meer door de organisatie van een jaarlijkse en zeer succesvolle Gilliotdag op de derde zondag van juni – in een uitstekende samenwerking met de lokale heemkring Heymissen die ook vele jaren instond voor de exploitatie van het museum – en het uitwerken van een toeristische fiets- en wandelroute⁶ – waarbij bijzonder industrieel erfgoed in de kijker wordt gezet – groeien de bezoekerscijfers jaar na jaar en vinden cultuurgeïnteresseerden en tegelliefhebbers uit binnen- en buitenland meer en meer hun weg naar het, voorlopig nog eerder beperkt toegankelijke, museum.

5 P. Van Den Nieuwenhof, 'Over collectie-inventarisatie en beheer Rupelstreek Industrieel Erfgoed. Van Colibri tot een episode uit het bedrijfsarchief Verstrepn door Booms missionaris Louis Verstrepn', *Bladen voor documentatie*, 70:2 (2016) 186-188, digitaal raadpleegbaar via <https://www.abd-bvd.be/wp-content/uploads/2016-2-Van-Den-Nieuwenhof-Colibri.pdf> (1 februari 2018).

6 <https://hemiksem.be/content/media/995/Gilliotroute.pdf> (1 februari 2018).

De Pozzo-tegelcollectie

Wat ooit begon met de aankoop van een paar tegels op Brusselse rommelmarkten in de jaren 1970, evolueerde tot een fenomenale en unieke verzameling van Belgische keramische wandtegels. Het levenswerk van de Italiaan Roberto Pozzo startte in 1968, toen hij in België kwam studeren. Op de Brusselse rommelmarkten werd hij gegrepen door de esthetiek, de techniek en het vakmanschap van de Belgische keramische wandtegels. Vooral art nouveautegels trokken zijn aandacht. De Pozzo-collectie groeide doorheen de jaren uit tot dé referentieverzameling van Belgische tegels en telt vandaag meer dan 9.000 objecten, goed voor maar liefst 4 ton.⁷

- 7 M. Baeck, 'Vierkante schoonheid. De Collectie Roberto Pozzo', *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, 55:4 (2017) 23-26.

Roberto Pozzo te midden van zijn collectie in Italië. (Foto Koning Boudewijnstichting)

De collectie is zonder meer uitzonderlijk door haar enorme diversiteit: veel verschillende periodes, stijlen, formaten, types en herkomst. De collectie toont daarbij – in tegenstelling tot de meeste andere Europese tegelcollecties – zowel tegels in nieuwstaat als tegels met productiefouten en slijtage, zowel pareltjes van art nouveaustijl met unieke decors als goedkopere producten, massaal gedecoreerd met druktechnieken, zowel veldtegels als bovenlijsttegels en plinten en ongedecoreerde bloktegels en een grote verscheidenheid aan hulpstukken en formaten. In de collectie zitten ook voorbeelden van alle mogelijke decoratietechnieken: transfers op

basis van etsplaten, litho's of zeefdrukken, decors gemaakt met het luchtdrukpistool en met behulp van sjablonen, in lijn-, laag- of hoogrelief en intagliotechniek tot met de hand beschilderde tegels.

Waar de meeste tegelmusea en verzamelaars zich beperken tot één of enkele tegels met hetzelfde motief, toont de collectie Pozzo daarentegen geregeld hele tegelvelden zodat men kan zien hoe dergelijke ensembles in een interieur werkten. In de collectie zitten ook markante panelen: unieke scènes die speciaal voor een bepaald interieur of een bepaalde gevel gemaakt zijn.

Het gaat vooral om wandtegels in faience of fijn wit aardewerk, maar Roberto Pozzo nam ook een goede selectie van tegels in rood aardewerk en steengoed of gres in de verzameling op. Daardoor krijgt men inzicht in het volledige marktaanbod, in de diversiteit aan productietechnieken en tegeltypen en in de voor- en nadelen van diverse gehanteerde technieken.

Omdat verder alle belangrijke producenten in Vlaanderen, Wallonië en Brussel goed vertegenwoordigd zijn, is de collectie een unieke getuige van de ontwikkeling van de Belgische industriële wandtegels (1840-1940). Daarnaast bevat ze ook een esthetisch zeer mooie referentiecollectie met voorbeelden uit Frankrijk, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en in mindere mate ook uit Nederland, Italië, Spanje, Portugal, Tsjechië, India, Japan en de Verenigde Staten. Hierdoor is het mogelijk de Belgische tegel in zijn ruimere Europese en internationale context te situeren.

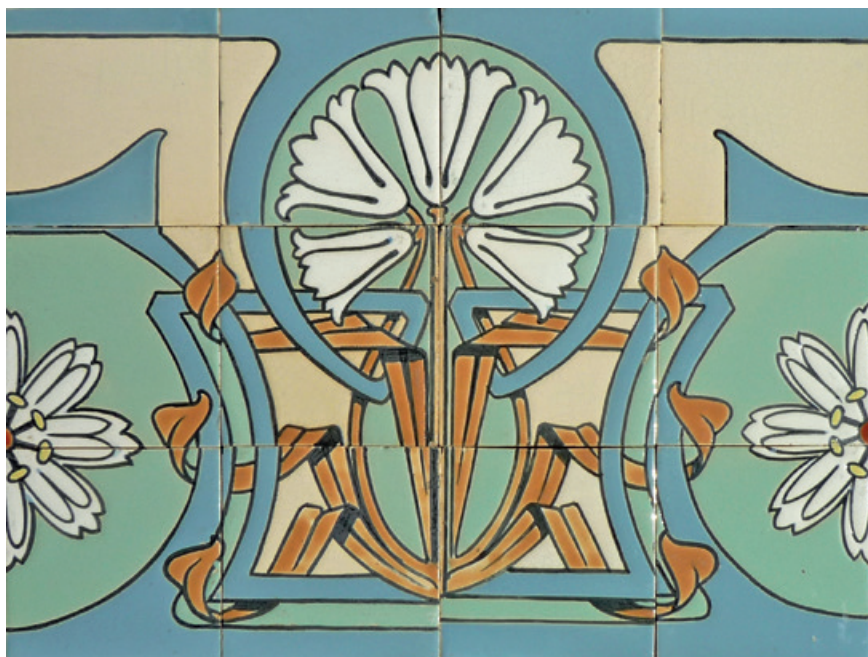
Bovendien is ook een kleine selectie aanwezig van pre-industriële tegels en van de moderne en hedendaagse tegelproductie, van haardstenen en schouwtegels, van kacheltegels en fornuistegels en van tegels in andere materialen. Ook onderzetters, broodplankjes, serveerbladen en andere vormen – waaronder een keramisch schilderspalet – werden in de collectie opgenomen. Tenslotte verzamelde Roberto Pozzo ook documentair materiaal zoals handelscatalogi, brieven en facturen, postkaarten en allerhande publiciteit rond de productie en promotie van wand- en vloertegels.

De enorme veelheid en veelzijdigheid van deze desondanks toch gespecialiseerde verzameling vormt dan ook zonder meer een unieke bron van kennis voor de onderzoeker, de verzamelaar en de liefhebber van architectuur en toegepaste kunst. Heel wat Belgische en internationale onderzoekers, conservatoren en verzamelaars zijn immers zeer geregeld op zoek naar de herkomst van betegelingen in historische gebouwen of in hun collecties. Dank zij de omvang en de aandacht voor de veelheid aan persmerken op de achterzijde van de tegels vult de collectie Pozzo ook op dat vlak een belangrijke leemte. Identificatie van ensembles en losse tegels wordt hierdoor een stuk eenvoudiger.

Om het behoud van de collectie te verzekeren en om de tegels voor het grote publiek toegankelijk te maken, schonk Roberto Pozzo ze op 10 oktober 2016 aan de Koning Boudewijnstichting, die ze zelf op 23 november 2016 in beheer gaf aan het Gilliot en Roelants Tegelmuseum in Hemiksem, zoals gezegd het enige gespecialiseerde tegelmuseum in België. Iets meer dan 3.000 tegels – nagenoeg één derde van de collectie dus – werd ooit vervaardigd in de ateliers van Gilliot & Cie, wat Hemiksem een logische plaats maakt voor het onderbrengen van de collectie.

Ondertussen is de Collectie Roberto Pozzo door de Koning Boudewijnstichting voor iedereen toegankelijk gemaakt via een mooie collectiewebsite met volledige digitale inventaris. Die is sinds eind 2017 online raadpleegbaar in vier talen: Nederlands, Frans, Duits en Engels, voorlopig nog enkel met een beperkt aantal descriptoren, maar achter de schermen wordt aan ruimere beschrijvingen hard gewerkt.⁸

8 <http://pozzo.collectionkbfb.be/nl> (1 februari 2018).

Tegelfries met witte lelies van het Maison Helman Brussel-Sint-Agatha-Berchem. (Foto KBS – Collectie Roberto Pozzo)

Besluit

De recente deponering van de omvangrijke Pozzo-collectie door de Koning Boudewijnstichting vult in één klap de grootste lacune in de collectie van het Gilliot en Roelants Tegelmuseum, met name de tot dan toe nauwelijks aanwezige massaproductie en de meer kwalitatieve standaardproductie van wandtegels zoals die door Gilliot en Cie uit Hemiksem in de diverse catalogi uit de periode 1898-1919 werden aangeboden. De Pozzo-collectie laat bovendien toe de tegelproductie van dit bedrijf te vergelijken met wat er in de rest van België op dit gebied werd vervaardigd, en deze niet alleen te situeren binnen het Europese aanbod, maar ook binnen de lange productietraditie van de vroege middeleeuwen tot nu, en zowel binnen als buiten West-Europa.

De kracht van beide collecties ligt daarbij niet in hun volledigheid of zorgvuldige selectie en presentatie, maar in factoren als de sterke lokale gebondenheid, de ruime visie op het onderwerp en de idiosyncratische aard van veel onderliggende keuzes, de enorme veelzijdigheid, dit alles bovenop de kwaliteit en uniciteit van een belangrijk deel van getoonde stukken zelf. Kiezen, deze keer in de betekenis van specialiseren, is daarmee duidelijk winnen geworden.

Biografie

Mario Baeck (° 1958 Waasmunster), licentiaat Germaanse filologie en doctor in de kunstwetenschappen Universiteit Gent. Is wetenschappelijk adviseur van het Gilliot en Roelants Tegelmuseum in Hemiksem, bestuurslid van vzw ETWIE en secretaris van de lokale erfgoedvereniging vzw Jozef van Rompay-Davidsfonds-Genootschap in O.-L.-V.-Waver. Publiceert over zeer diverse onderwerpen op het gebied van literatuur, (kunst)geschiedenis, erfgoed- en monumentenzorg, zie independent.academia.edu/MarioBaeck/Papers. Contact: mario.baeck@telenet.be.